

Een veelzijdige erfenis. De Grote Oorlog in de migratiegeschiedenis

Leo Lucassen

Inleiding

Oorlog haalt het slechtste en het beste in de mens naar boven.¹ Aan de ene kant de bereidheid anderen te doden of te verkrachten en steden en dorpen plat te branden. Maar het kan ook een enorme solidariteit losmaken met volstrekte vreemden die toevallig hetzelfde uniform dragen, en daaruit voortvloeiend de bereidheid levensgrote risico's te nemen teneinde de eigen makkers te redden. Die onderlinge saamhorigheid wordt op indrukwekkende en beeldende wijze beschreven in de recente biografische roman *Oorlog en Terpentijn* van Stefan Hertmans. Mede op grond van de teruggevonden dagboeken van zijn grootvader beschrijft Hertmans hoe deze in het hallucinerende moeras van de 'Grote Oorlog' werd getrokken, waarin hij zo goed en zo kwaad als het ging de mannen voor wie hij verantwoordelijk was trachtte te beschermen tegen de niet aflatende Duitse beschietingen, en daarnaast tegen de willekeur en arrogantie van de Franstalige officieren.² Gevoelens van solidariteit manifesteerden zich ook buiten de gevechtszone. Zo vingen privéorganisaties en burgers in met name Engeland, Frankrijk en Nederland tijdelijk meer dan een miljoen Belgische vluchtelingen op na de val van Antwerpen op 10 oktober 1914, van wie er honderdduizenden tot 1918 zouden blijven.³

Geïnspireerd door de bijdragen aan dit themanummer, zal ik in deze inleiding een korte bespiegeling geven over het breukvlak van oorlog en migratie. Aan de orde komt niet alleen hoe oorlog vreemdelingenhaat kan opwekken, maar ook hoe binnen natiestaten bepaalde groepen als zondebok kunnen worden aangewezen. Daarnaast zal ik aandacht besteden aan de wijze waarop in de loop van de Eerste Wereldoorlog de relatie tussen staten en hun burgers in een stroomversnelling geraakte, en de staat door het op

¹ Met dank aan Joost Augusteijn voor zijn commentaar bij een eerdere versie.

² S. Hertmans, *Oorlog en Terpentijn* (Amsterdam 2013).

³ M. Amara, *Des Belges à l'épreuve de l'Exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale (France, Grande-Bretagne, Pays-Bas)* (Brussel 2008). Zie voor Nederland: E. de Roodt, *Oorlogsgasten: vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).

zich nemen van welvaartstaken een veel fundamenteeler onderscheid ging maken tussen staatsburgers en vreemdelingen. Vervolgens zal ik aan de hand van recente studies uitleggen waarom ook soldaten zelf als migranten beschouwd dienen te worden. Hoe veranderen zij door de interactie met anderen? Wat doet het met landen en regio's die met oorlog dan wel bezettingslegers worden geconfronteerd? En tot slot: wat is de invloed van terugkerende soldaten op de samenleving waar zij vandaan komen?

Oorlog en vreemdelingen

De roman van Hertmans, en meer in detail de bijdragen van Emile van den Meiracker, Anthony Holslag, en Marlou Schrover aan dit nummer, belichten onder meer de manier waarop collectieve identiteiten vorm kregen in de hogedrukpan van de Eerste Wereldoorlog. Daarbij denken we doorgaans in eerste instantie aan nationalistische gevoelens en de tegenstelling tussen staatsburgers en vreemdelingen. Hoewel dat soort ideeën zeker niet nieuw waren, vormde de Eerste Wereldoorlog wél het culminatiepunt van een in de loop van de negentiende eeuw opgebouwde ideologie die burgers van natiestaten leerde zich in eerste plaats te identificeren met hun medeburgers. Dat ging bepaald niet vanzelf. Zoals Eugen Weber in zijn bekende boek *Peasants into Frenchmen* zo mooi heeft laten zien, trachtte de Franse staat door een uniform schoolsysteem, de dienstplicht en allerhand symbolen (vlag, volkslied) een gemeenschappelijke taal en geschiedenis te creëren, die het verschil met 'vreemdelingen' (burgers van een andere staat) duidelijker dan ooit diende te markeren.⁴

De antropoloog Benedict Anderson beschreef dit proces als de vorming van *imagined communities*: een solidariteit met mensen die men nog nooit had ontmoet, maar voor wie men als het er echt op aan kwam bereid was op het slagveld te sneuvelen.⁵ Naast de door de staat in het leven geroepen instituties, zoals scholen, de belastingdienst en het leger, droegen ook de schrijvende en later ook de filmende media in hoge mate bij aan het

⁴ E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford 1976). Zie ook: L. Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity* (Cambridge Mass. 1992) en L. Colley, *Britons. Forging the Nation 1707-1837* (New Haven 1992).

⁵ B. Anderson, *Imagined Communities* (Londen 1991, oorspronkelijk 1983).

verbreiden en verankeren van nationalistische gevoelens. Die nationale trots beperkte zich niet per se tot het ‘moederland’, maar werd ook gestimuleerd door de vorming van koloniale rijken. In het geval van Nederland is die ontwikkeling prachtig beschreven door Martin Bossenbroek in zijn studie *Holland op zijn breedst*, waarin hij laat zien dat het hoogtepunt van het Nederlandse nationalisme samenviel met de pacificatie (lees: brute onderdrukking) van Atjeh in Nederlands-Indië en de Boerenoorlog met de heroïsche rol van Paul Kruger in Zuid-Afrika.⁶ De grote aandacht voor de ‘grootse daden’ van ‘stamgenoten’ overzee zorgde voor een nationalisme dat de eigen landsgrenzen ver overschreed.

Dat met het uitbreken van de oorlog in 1914 de haat jegens Duitsers in landen als België, Frankrijk, Engeland en Rusland, maar ook al snel in het aanvankelijk neutrale Amerika zo extreem en massaal opvlamde, zoals Marlou Schrover in haar bijdrage aan dit nummer laat zien, behoeft dan ook niet te verbazen. Aan het ideologische fundament was in de eeuw die aan de oorlog vooraf ging immers hard gewerkt. De ingrediënten van dat groepsgevoel beperkten zich overigens niet tot louter nationale tegenstellingen. Zoals de inzet van soldaten en arbeiders uit de Franse en Britse koloniën laat zien, maar daarnaast ook de door Patrick Dassen beschreven opkomst van antisemitisme in Duitsland en Oostenrijk, was het denken in raciale hiërarchieën daar onlosmakelijk mee verweven. De meest extreme reactie treffen we aan in het Ottomaanse rijk in ontbinding, waar – zoals Anthony Holslag stelt – de nieuwe Turkse staat in wording als het ware een andere groep als ‘tegenbeeld’ nodig had om zich een nieuwe identiteit aan te meten. Met als gevolg de massale en georganiseerde moord op ongeveer anderhalf miljoen Armeniërs tussen 1915 en 1917.⁷

De discriminatie en segregatie die daar het gevolg van waren, openbaarden zich in Europa met name ten opzichte van koloniale onderdanen. Zodra de oorlog was afgelopen werden de meeste koloniale soldaten zonder pardon teruggestuurd, terwijl degenen die als mede *citoyens* wél toegang tot de ‘metropole’ hadden, zoals Algerijnen in Frankrijk, zich geconfronteerd zagen met een voortdurend repressief toezicht door de politie, waarbij de huidige discussie over ‘racial profiling’ in het niet

⁶ M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).

⁷ Zie meer in het algemeen ook het recente boek van A. de Swaan, *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders* (Amsterdam 2014).

verzinkt.⁸ Deze breed gedeelde racistische attitude beperkte zich niet tot West-Europa of haar koloniën. Eerder al begon men zich in de Verenigde Staten zorgen te maken over de grote toestroom van wat zij als minder ontwikkelde ‘rassen’ beschouwden, zoals nieuwkomers uit Oost- en Zuid-Europa, joden en Italianen. De quota-wetten (1921 en 1924) die onmiddellijk na de oorlog van kracht werden en het maximum aantal toe te laten immigranten uit Zuid en Oost-Europa tot een minimum reduceerden, waren dan ook uitdrukkelijk bedoeld om de migratie van die groepen zoveel mogelijk te beperken.⁹ Het meest ingrijpend was echter de uitsluiting op mondiale schaal van Aziatische migranten, met name uit China. De opmaat naar deze internationale anti-Aziatische migratiepolitiek vormde de Amerikaanse ‘Chinese Exclusion Act’ uit 1882, die snel door Australië, Canada en andere populaire bestemmingen van Chinese arbeidsmigranten in de ‘Westerse wereld’ werd nagevolgd, en pas na de Tweede Wereldoorlog langzaam maar zeker zou eroderen.¹⁰

Overigens verhinderde deze anti-Aziatische politiek geenszins de (deels opportunistische) coalities tussen Europese staten en het opkomende nationalisme in landen als bijvoorbeeld India, zoals het artikel van Carolien Stolte laat zien. Hoewel de Eerste Wereldoorlog zich vooral in Europa afspeelde, legde het tegelijkertijd de bijl aan de wortels van de legitimiteit van imperiale rijken. De onafhankelijkheid van India mocht dan nog enige decennia op zich laten wachten, de door de oorlog geëntameerde Indiase-Duitse contacten zorgden wel voor een ideologische interactie die het proces van nationale en sociaal politieke bewustwording, al dan niet Islamitisch gekleurd, versnelde.

⁸ C. Rosenberg, *Policing Paris. The Origins of Modern Immigration Control Between the Wars* (Ithaca en Londen 2006).

⁹ R.F. Zeidel, *Immigrants, Progressives, and Exclusion Politics. The Dillingham Commission, 1900-1927* (DeKalb 2004).

¹⁰ A. McKeown, *Melancholy Order. Asian Migration and the Globalization of Borders* (New York 2008). Zie ook: R. Alba en V. Nee, *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration* (Cambridge Mass. 2003).

Grenzen, paspoorten en eigen volk eerst

Dat brengt ons bij een ander belangrijk effect van de Eerste Wereldoorlog, namelijk het monitoren van migraties door staten en het vastleggen van de individuele identiteit van staatsburgers en vreemdelingen. Hoewel paspoorten als zodanig reeds in de vroegmoderne periode bestonden, werd het gebruik ervan pas massaal met de opkomst van de nationale staat. Zo waren in Nederland, en andere landen, in de eerste helft van de negentiende eeuw zogenaamde binnenlandse paspoorten wijdverbreid. Vooral in tijden van gespannen internationale verhoudingen, denk aan de Belgische afscheiding in 1830 en het revolutiejaar 1848, wantrouwden staten rondtrekkende burgers. Toen in de loop van de jaren vijftig van de negentiende eeuw de *detente* inzette, in Europa slechts onderbroken door de kortstondige Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, werden paspoorten in de meeste landen (met uitzondering van Rusland) weer afgeschaft.¹¹ Zodra de oorlog in augustus 1914 uitbrak, werden de paspoorten massaal weer van stal gehaald, dit keer om nooit meer te verdwijnen.

Wellicht nog ingrijpender dan de verplichting voor iedereen om bij grensoverschrijdingen een door de staat afgegeven bewijs van individueel burgerschap bij zich te dragen, was de uitbreiding van de rechten die aan dat nationale lidmaatschap vastzaten. Want ook in dat opzicht vormde de oorlog een waterscheiding, zowel in oorlogvoerende als in neutrale landen, zoals Nederland. De directe aanleiding voor die grotere staatsinterventie in het leven van zijn burgers was de angst voor arbeidsonrust in de vorm van stakingen en demonstraties. Nu miljoenen mannen gemobiliseerd waren, en de wapenindustrie op volle toeren draaide, rook de aan het eind van de negentiende eeuw opgekomen arbeidersbeweging haar kans om betere arbeidsomstandigheden, hogere lonen en meer politieke inspraak af te dwingen. In veel landen fungeerde de Eerste Wereldoorlog dan ook als een snelkookpan voor de totstandkoming van het algemeen kiesrecht (in de meeste gevallen voor mannen én vrouwen) en sociale rechten.¹² Daarbij

¹¹ L. Lucassen, 'A Many-Headed Monster: The Evolution of the Passport System in the Netherlands and Germany in the Long Nineteenth Century' in: J. Caplan en J. Torpey ed., *Documenting Individual Identity. The Development of State Practices in the Modern World* (Princeton en Oxford 2001) 235-255.

¹² M. van der Linden, 'The National Integration of European Working Classes (1871-1914). Exploring the Causal Configuration', *International Review of Social History* 33 (1988) 285-311; L. Lucassen, 'The Great War and the Origins of Migration

ging het vooral om uitkeringen in geval van ziekte, invaliditeit en werkloosheid, die tot dan toe in de meeste landen in handen waren van vakbonden of onderlinge verzekeringen, maar nu door de staat werden gegarandeerd of zelfs overgenomen. Deze aanzet tot wat later de verzorgingsstaat zou gaan heten mag dan bescheiden zijn en zich hebben beperkt tot mannelijke vakbondsleden: de oorlog betekende niettemin een omslagpunt. Pas met de Europese eenwording in het begin van de 21^e eeuw, en de toenemende interne arbeidsmigraties, beginnen deze welvaartsarrangementen hun nationale contouren enigszins te verliezen.¹³

Voor internationale arbeidsmigranten had deze geleidelijke nationalisering van de sociale zorg en welvaartsarrangementen ingrijpende gevolgen. Voor het eerst realiseerden staten zich dat zij geen belang hadden bij een situatie waarin een deel van de eigen staatsburgers werkloos was en door de staat onderhouden moest worden, terwijl er op hetzelfde moment arbeiders uit het buitenland op de arbeidsmarkt actief waren. Een toestand die tot op de dag van vandaag, denk bijvoorbeeld aan de Polen en Roemenen in Nederland, tot politieke en maatschappelijke discussies leidt. Staten begonnen zich vanaf 1918 dan ook het recht voor te behouden om buitenlandse arbeiders de toegang tot de arbeidsmarkt te ontzeggen en waar mogelijk over de grens te zetten, daarbij veelal gesteund door vakbonden die zich op het ‘eigen volk eerst’ standpunt stelden.¹⁴ Alleen bleek de praktijk vaak weerbarstiger dan de theorie. Zoals het nu vrijwel onmogelijk is Nederlandse werklozen in Westlandse kassen te laten werken, was de arbeidsmarkt ook in het interbellum sterk gesegmenteerd en bleken vreemdelingen, ondanks werkloosheid onder inheemse arbeiders, in bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt onontbeerlijk. Daarbij valt onder meer te denken aan vrouwelijke hulp in de huishouding (dienstboden),¹⁵ geschoolde bouwvakkers, metaalarbeiders, seizoenswerkers in de landbouw, of technici bij de toen nog jonge Fokker-fabriek. De toelating van buitenlandse arbeidskrachten betekende evenwel niet dat de staat zich

Control in Western Europe and the United States (1880-1920)’ in: A. Böcker et al. ed., *Regulation of Migration. International Experiences* (Amsterdam 1998) 45-72.

¹³ M. Kremer, *Vreemden in de verzorgingsstaat. Hoe arbeidsmigratie en sociale zekerheid te combineren* (Den Haag 2013).

¹⁴ C. van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005).

¹⁵ B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).

afzijdig hield. Regelmatig werden vreemdelingen weer teruggestuurd en de symbolische macht van de staat bleef op dit punt aanzienlijk, wat zich ook uitte in het tot ver na de oorlog tamelijk restrictieve naturalisatiebeleid.¹⁶

Zoals de bijdrage van Chris Quispel laat zien, leidde de oorlog niet alleen tot het benadrukken van de staatsgrenzen, maar in veel gevallen ook tot het verleggen ervan. Hier dus geen ‘Menschen über Grenzen’, maar ‘Grenzen über Menschen’, zoals Klaus Bade het ooit zo treffend verwoordde.¹⁷ Je hoeft maar een oog te werpen op een staatkundige kaart van Europa in 1919 en die te vergelijken met de situatie in 1914 om te constateren dat miljoenen mensen – met name in het voormalige Habsburgse rijk – grenzen over zich heen hebben gekregen. De gevolgen, zoals ook Quispel benadrukt, waren niet alleen praktisch van aard (aanpassing aan de regels van een nieuwe staat), maar zorgden vooral voor een enorme opleving van etnische groepsgevoelens onder degene die die zich primair als lid van een etnisch-nationale minderheid gingen beschouwen en daar ook naar handelden. De gevolgen van dit ‘Wilsonian moment’ reikten echter verder dan de grenzen van Europa, waar de oorlog zich voornamelijk had afgespeeld. Ook voor intellectuelen en politici in andere delen van de wereld, zoals in India, China en Vietnam, werkte het reeds in januari 1918 gepresenteerde ‘Fourteen points’ programma van de Amerikaanse president Woodrow Wilson, als een ‘wake-up call’.¹⁸ Het door hem verdedigde ‘zelfbeschikkingsrecht’ van volkeren wakkerde het smeulende nationalisme sterk aan en zou uiteindelijk uitmonden in de dekolonisatiebeweging van de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw.¹⁹

¹⁶ E. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995).

¹⁷ K.J. Bade, *Die Multikulturelle Herausforderung: Menschen über Grenzen - Grenzen über Menschen* (München 1996).

¹⁸ H. Hoover, *The Ordeal of Woodrow Wilson* (Washington 1992, oorspronkelijk 1958) 20-22.

¹⁹ E. Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (Oxford 2007).

Interne vijanden

De Eerste Wereldoorlog had niet alleen gevolgen voor de manier waarop staten en hun burgers aankeken tegen vreemdelingen. De Vlaamse hoofdrolspelers in de roman van Hertmans bouwden niet alleen een onpeilbare haat op jegens de Duitsers, maar ook jegens hun Franstalige officieren die geen gelegenheid voorbij lieten gaan om hen te kleineren en hen op hun ‘achterlijke cultuur’ te wijzen. Deze kloof zou na de oorlog alleen maar dieper worden, en bepaalt tot op de dag van vandaag de sterk gepolariseerde Belgische politieke en maatschappelijke verhoudingen tussen Nederlands- en Franstaligen.

Maar ook in andere landen zien we hoe de Grote Oorlog ingrijpende gevolgen had voor binnenlandse politieke verhoudingen, met soms fatale internationale gevolgen. Het meest bekend is de ineenstorting van de prille Duitse democratie onder Weimar. Extreme nationalistes, vaak veteranen uit de Grote Oorlog, zoals Adolf Hitler, wisten met veel succes de zogenaamde ‘dolkstoot legende’ ingang te doen vinden. Niet de vijand had Duitsland op de knieën gedwongen, maar de eigen, door links gedomineerde regering. Door de legerleiding te dwingen de strijd op te geven hadden politici het Duitse volk een dolk in de rug gedreven, zo luidde de redenering. Hoewel we nu weten dat deze mythe werd bedacht door de legerleiding zelf om de aandacht van hun eigen strategische falen af te leiden, vormde zij na de oorlog een krachtige motor van het ressentiment tegen alles wat naar links of democratie zweemde. Zij creëerde daarmee een vruchtbare voedingsbodem voor het nationaal-socialisme, dat haar giftige pijlen vooral richtte op wat zij beschouwde als de vijanden in de boezem van het ‘Duitse volk’: de joden en ‘links’. De haatcampagne van de Nazi’s concentreerde zich dan ook al snel op deze ‘vaterlandslose Gesellen’. De bijdrage van Patrick Dassen over het in de Eerste Wereldoorlog opbloeiend antisemitisme is een perfect voorbeeld van deze interne ontwikkeling. Vooral van belang is zijn constatering dat al lang voor duidelijk werd hoe de oorlog af zou lopen, joden als de ultieme ‘ander’ werden aangemerkt. Hij wijst in dit verband op een algemener mechanisme, namelijk dat ‘in tijden van oorlog en radicalisering vijandbeelden ontstaan die dikwijls leiden tot uitsluiting van groepen die niet geacht worden tot de “ware natie” te behoren’.²⁰

²⁰ Zie de bijdrage van Patrick Dassen aan dit nummer.

In het geval van Ierland, in dit nummer geanalyseerd door Stephen Sandford, had de Eerste Wereldoorlog eveneens een grote invloed op de binnenlandse politieke verhoudingen. Hier betrof het de ingewikkelde driehoeksverhouding tussen de (protestantse) Britse kolonisator, de katholieke Ierse meerderheid en de al eeuwen in Ierland gevestigde protestantse minderheid. Zoals Sandford laat zien, had het uitbreken van de oorlog aanvankelijk juist een solidariserend effect, zoals in het door de taalstrijd verscheurde België. Katholieke en protestantse milities schortten hun onderlinge wapenwedloop op en steunden in meerderheid en om verschillende redenen de Britse strijd tegen de Teutoonse *Jerry's*. Na twee jaar brak het broze bestand, toen in april 1916 Ierse nationalisten onder leiding van Patrick Pearse strategische plekken in de hoofdstad Dublin bezetten en de Ierse Republiek uitriepen.²¹ Hoewel deze 'Paasopstand' bloedig werd neergeslagen, vormde hij de aanleiding voor een guerrillastrijd tegen de Engelse machthebbers, die na tal van wederzijds gruweldaden zou uitmonden in een *de facto* onafhankelijkheid van het zuiden van Ierland. Het gewapende conflict kende echter ook een binnenlandse dimensie, met veel geweld van met name protestanten tegen katholieken. Ook waren lang niet alle Ieren (onmiddellijk) gewonnen voor het radicale republikeinse ideaal. Dat gold uiteraard voor veel protestanten, maar ook voor menig nationalistische katholiek, met als gevolg een burgeroorlog tussen nationalisten waarbij het radicale deel van het Ierse Republikeinse Leger (IRA) niet terugdeinsde voor het vermoorden en intimideren van protestantse landgenoten of degenen die een andere politieke mening waren toegedaan, ook binnen de eigen gelederen.²²

Het wellicht meest ingrijpende voorbeeld van nieuwe politieke verhoudingen die de Eerste Wereldoorlog teweeg bracht, is Rusland. Daar leidde de oorlog tot een snelle polarisering tussen de arme, deels onder de wapenen geroepen bevolking, en de bestuurlijke en militaire elite. De wijdverbreide sociale onvrede werd door de Bolsjewieken op succesvolle wijze gebruikt om uiteindelijk na een bloedige burgeroorlog de macht te grijpen. Zoals de Amerikaanse historicus Joshua Sanborn overtuigend betoogt, was het echter niet zozeer de Bolsjewistische Oktoberrevolutie in 1917 die tot de burgeroorlog leidde, maar moet de oorzaak worden gezocht in de Eerste Wereldoorlog die tot de maatschappelijke en geografische

²¹ J. Augusteijn, *Patrick Pearse. The Making of a Revolutionary* (Houndmills 2010).

²² P. Cottrell, *The Irish Civil War 1922-1923* (Oxford 2008) 68-71. Zie ook: M. Hopkinson, *Green Against Green: The Irish Civil War* (Dublin 1988).

ontworteling van een groot deel van de Russische bevolking leidde, zowel soldaten als burgers:

I will argue here that the violent migrations of the Great War laid the preconditions for civil war by producing a toxic combination of a desocialized population and an ambitious political and military elite. Here the relationship between violence and displacement is most clear. Both migration and group violence were sponsored by the state, and both recast social relations, making group ties both more tenuous and more intense. This paradoxical relationship was explained by life-shaking fear and manifested itself in a desperate and brutalized small-group sociability. This shift of sociability facilitated catastrophic civil war, and it was accomplished by late 1916; indeed one might argue that the massive steppe rebellion of the same year should be understood as the beginning of the civil wars that would both destroy and then reconstitute the Russian imperial ecumene.²³

Daarmee is niet gezegd dat de Revolutie er niet toe deed, maar wel dat deze in het licht van de veel omvattender sociale en politieke omwenteling sinds 1914 gezien moet worden.

Soldaten als migranten

De beschouwing van Sanborn brengt ons bij de laatste link tussen de oorlog en migratie, namelijk de miljoenen soldaten die huis en haard verlieten en zoals het cliché wil 'frisch und fröhlich' naar de slagvelden marcheerden. Een optimisme dat voor verreweg de meesten binnen de kortste keren plaats maakte voor een regelrechte nachtmerrie. Hoewel soldaten vaak jarenlang ver van huis doorbrengen, worden zij zelden als migranten bestudeerd. Voor zover soldaten met migratie worden geassocieerd is het hoofdzakelijk als werktuigen in handen van machthebbers die onschuldige burgers tot vluchteling maken. Over de enorme vluchtelingenstromen die soldaten veroorzaken, zowel in als na de Eerste- en Tweede Wereldoorlog

²³ J.A. Sanborn, 'Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I', *The Journal of Modern History* 77.2 (2005) 290-324.

zijn bibliotheken volgeschreven,²⁴ maar de soldaten zelf worden buiten beschouwing gelaten. Een uitzondering vormen de honderdduizenden koloniale troepen die door Frankrijk en Groot-Brittannië in hun Afrikaanse en Aziatische kolonies werden gerekruteerd,²⁵ zowel tijdens als na de oorlog (denk aan de bezetting van het Rijnland door Frans-Senegalese troepen).²⁶ Daarnaast hebben migratiehistorici aandacht besteed aan soldaten die als krijgsgevangenen in het land van de vijand te werk werden gesteld, zoals de bijna vijf miljoen Russen, Fransen, Engelsen, Italianen en Belgen in Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, en de bijna drie miljoen Oostenrijks-Hongaarse soldaten in Rusland gedurende de Eerste Wereldoorlog.²⁷

Hoewel we dank zij het werk van militair historici veel weten over de mobilisatie en mobiliteit van soldaten, sinds de militaire revolutie in de zestiende en zeventiende eeuw,²⁸ wordt hun gedrag en ervaringen zelden in termen van migratie geanalyseerd. De eerder genoemde historicus Joshua Sanborn is een van de weinige uitzonderingen op die regel. In zijn studie over het Russische leger tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog laat hij overtuigend zien dat voor Russische jongemannen de diensttijd een fundamentele *rite de passage* was die hen in het grote multiculturele Russische rijk voor het eerst uit het isolement van de platteland haalde (de urbanisatiegraad in Rusland was destijds nog erg laag) en in contact bracht met landgenoten met zeer uiteenlopende culturele achtergronden.

²⁴ Zie bijvoorbeeld het klassieke boek van M. Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century* (New York 1985). Zie ook: P. Gattrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I* (Bloomington 1999).

²⁵ D. Omissi, *The Sepoy and the Raj: The Indian army, 1860-1940* (Basingstoke 1994); Voor een algemeen overzicht zie: N. Arielli en B. Collins ed., *Transnational Soldiers. Foreign Military Enlistment in the Modern Era* (Houndmills 2012).

²⁶ M. Schubert, 'Französische, belgische, britische und US-amerikanische Besatzungstruppen in West- und Südwestdeutschland 1918-1930' in: K.J. Bade et al. ed., *Enzyklopädie Migration in Europa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Paderborn en München 2007) 591-594.

²⁷ U. Herbert, *A History of Foreign Labor in Germany, 1880-1980: Seasonal Workers, Forced Laborers, Guest Workers* (Ann Arbor 1990); J. Oltmer, 'Prisoners of War in Europe 1914-1922' in: K.J. Bade et al. ed., *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present* (New York 2011) 625-629; en H. Jones, *Violence against Prisoners of War in the First World War: Britain, France and Germany, 1914-1920* (Cambridge 2011).

²⁸ G. Parker, *The Military Revolution, 1500-1800: Military Innovation and the Rise of the West* (Cambridge 1996).

Bovendien betekende het jarenlange verblijf in kazernes, die vaak honderden, en niet zelden duizenden kilometers verwijderd waren van hun geboorteplaats, een nieuw socialisatieproces waarin het gezin plaats maakte voor een sterk gedisciplineerde militaire samenleving met andere jonge mannen als *peers*. In die zin zijn er goede argumenten om dienstplichtigen in rijken als het Russische, Ottomaanse en Habsburgse als *cross-cultural migrants* te beschouwen, aangezien hun ervaringen op verschillende punten veel gelijkenis vertonen met die van *mainstream* migranten.²⁹ Dat geldt nog meer voor soldaten die in andere landen werden gestationeerd, zoals miljoenen Amerikanen en Russen gedurende de Koude Oorlog in West- en Oost-Duitsland,³⁰ of zij die ten strijde trokken in 1914, zowel in het Westen- als in het Oosten van Europa.

In totaal werden er in de Eerste Wereldoorlog zo'n vijftig miljoen soldaten gemobiliseerd, min of meer gelijkelijk verdeeld over het westelijk en oostelijk front. Verreweg de meesten waren Europeanen, met uitzondering van de reeds genoemde koloniale troepen, twee miljoen Amerikanen, en een handjevol jonge mannen uit de Britse overzeese gebieden Canada, Zuid-Afrika, Australië, en Nieuw Zeeland.

Van degenen die de slachting hadden overleefd, zoals de grootvader van Stefan Hertmans, keerden de meesten weer terug naar huis, om zo goed en kwaad als het ging het leven weer op te pakken, al dan niet geplaagd door 'shell shock' of wat we nu kennen als het post-traumatisch stresssyndroom.³¹ Slechts een relatief klein aantal, zo'n 150.000 Franse en Britse troepen, bleven als bezettingsmacht in het zuidwestelijk deel van Duitsland, omdat het verdrag van Versailles had bepaald dat het Rijnland voor een periode van vijftien jaar bezet diende te blijven om druk op de

²⁹ J. Lucassen en L. Lucassen, 'Measuring and Quantifying Cross-Cultural Migrations: An Introduction' in: J. Lucassen en L. Lucassen ed., *Globalising Migration History. The Eurasian Experience (16th-21st centuries)* (Leiden en Boston, te verschijnen in april 2014) 3-54. Zie ook: idem, 'The Mobility Transition Revisited, 1500-1900: What the Case of Europe Can Offer to Global History', *The Journal of Global History* 4 (2009) 347-377.

³⁰ M. Höhn en S. Moon ed., *Over There: Living with the U.S. Military Empire from World War Two to the Present* (Durham 2010); C. Müller, *US-Truppen und Sowjetarmee in Deutschland. Erfahrungen, Beziehungen, Konflikte im Vergleich* (Paderborn 2012).

³¹ E. Jones en S. Wessely, *Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War* (Londen 2005).

ketel te houden, en Duitsland zo te dwingen de opgelegde herstelbetalingen te betalen.³²

Herkomst	Aantal (miljoenen)
Rusland	15
Frankrijk	8,4
Oostenrijk-Hongarije	7,8
Duitsland	7
Verenigd Koninkrijk	5,7
Turkije	3
Italië	2,9
Verenigde Staten	2
Franse kolonies	0,571
Canada	0,485
Australië	0,332
Britse kolonies	0,142 (India) + 0,02 (West Indies)
Nieuw Zeeland	0,112
Zuid-Afrika	0,05
Totaal	53,5

Tabel 1: Soldaten actief gedurende de Eerste Wereldoorlog.³³

Nu gaat het te ver om álle soldaten als *cross-cultural migrants* aan te merken. Met name dienstplichtigen in vreedstijd in cultureel min of meer homogene staten, zoals in West-Europa vanaf de twintigste eeuw, moesten zich weliswaar onderwerpen aan de mores van het leger, maar de culturele verschillen met andere soldaten was door het voortgaande proces van nationale homogenisering tamelijk gering geworden. Soldaten die naar het buitenland werden gestuurd om daar te vechten, zoals de ongeveer honderdduizend Nederlanders die na de Tweede Wereldoorlog naar Nederlands-Indië werden gestuurd, deden wel degelijk ervaringen op die als ‘cultuur overschrijdend’ bestempeld kunnen worden. Ook al waren ze er

³² Uiteindelijk zouden de laatste (Franse) troepen Duitsland in 1930 verlaten.

³³ Bron: S. Tucker en L. Wood, *The European powers in the First World War: An Encyclopedia* (New York 1996) 86, 258-259, 294, 313, 373; R. Aldrich en C. Hilliard, ‘The French and the British Empires’ in: J. Horne ed., *A Companion to the First World War* (Bognor Regis 2010) 524-540; Sanborn, ‘Unsettling the Empire’, 296; M. Sharp, et al., *History of World War I* (New York 2002) 285.

maar tijdelijk, de oorlog heeft velen van hen, alsmede de Indonesiërs die met de Nederlandse troepenmacht werden geconfronteerd, diepgaand psychologisch, politiek en cultureel beïnvloed. Iets dergelijks geldt voor bezettingstroepen, ook wanneer er geen sprake was van (wederzijds) geweld of grote spanningen. Een goed voorbeeld zijn de meer dan vijftien miljoen Amerikaanse soldaten, en hun gezinnen, die als onderdeel van hun 'tour of duty' in de tweede helft van de twintigste eeuw naar Duitsland (en een klein deel naar Italië, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Nederland) werden gestuurd. Lang is gedacht dat het contact met de plaatselijke bevolking miniem was, en zij alleen al daarom fundamenteel van andere (tijdelijke) migranten verschilden. Recent historisch onderzoek toont echter aan dat, ondanks de bijna alles omvattende militaire infrastructuur (huisvesting, voedselvoorziening, recreatie), soldaten tal van contacten onderhielden met de lokale bevolking en er wel degelijk sprake was van een wederzijdse culturele beïnvloeding. Niet alleen op individueel niveau, maar ook door de symbolische uitstraling van de 'American way of life', die met name tot uiting kwam in consumentisme, populaire cultuur, opvattingen over democratie en anti-communisme. Misschien wel het interessantste voorbeeld van culturele beïnvloeding betreft de impact van het twee- of driejarig verblijf van zwarte Amerikaanse soldaten. Deze kwamen vaak voor het eerst in aanraking met een samenleving die niet langs raciale lijnen gesegregeerd was en waar vriendschappelijke (of seksuele) contacten met blanke vrouwen niet tot gewelddadige vergelding, laat staan *lynchings* leidden. Door het verblijf in landen als Duitsland vielen bij velen de schellen van de ogen en eenmaal terug in de Verenigde Staten keken zij met heel andere ogen naar de wijdverbreide structurele raciale discriminatie. De ongelijkheid waarmee zij waren opgevoed en die zij deels hadden geïnternaliseerd, ervoeren velen opeens als onrechtvaardig en maakte dat menigeen betrokken raakte bij de burgerrechtenbeweging.³⁴ Zonder de migratie-ervaring in Europa was dit proces anders en waarschijnlijk langzamer verlopen, aangezien de 'sociale basis van gehoorzaamheid'³⁵ en daarmee de legitimiteit van de raciale segregatie dan langer in stand was gebleven. Er valt hier een zekere parallel met de hoofdpersoon van *Oorlog en terpentijn* te

³⁴ M. Höhn en M. Klimke, *A Breath of Freedom: The Civil Rights Struggle, African American GIs, and Germany* (New York 2010).

³⁵ B. Moore, *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt* (Londen en New York 1978).

trekken, bij wie de onbeschofte behandeling door Franse officieren tot een virulent Vlaams nationalisme leidde en uiteindelijk tot zijn besluit de in de loopgraven ondergane vernedering nóóit meer te accepteren.